

MUROJAAT SHAKLLARINING GENDERGA XOS FARQLANISHI

UKTAMOV MUHAMMADKARIM VAHOBJON O'G'LI

Email: uktamovmuhammadkarim@gmail.comCENTRAL ASIAN MEDICAL UNIVERSITY,
ENGLISH LANGUAGE TEACHER<https://doi.org/10.5281/zenodo.11295630>

Annotatsiya: Ma'lumki, og'zaki so'zlashuv nutqidan tortib yozma matnlargacha gender jihatdan farqlanadi. Matnlar tuzilishi tekshirilganda, ayollar va erkaklar nutqining fonetik, leksik-frazeologik, grammatik, stilistik va boshqa turdagi farqlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayollar va erkaklar nutqida fonetik xususiyatlar ham farqlanadi. Muloqotning jins jihatidan xoslanishi muhim ahamiyat kasb etib, sotsiolingvistikaning o'rganish muammolaridan biri sanaladi. Murojaat shakllarini jins jihatidan tahlil qilganda, erkak va ayol kishilarning nutqida qo'llaniladigan murojaat shakllari hamda erkak va ayol kishiga nisbatan qo'llaniladigan murojaat shakllari tarzida tahlil qilish lozim. O'zbek tili va uning shevalariga mansub iboralar ham jins ko'rsatish xususiyatiga ega. Chunki o'zbek tilida iboralar ayollar nutqida yoki erkaklar nutqida ishlatilish ko'lamini jihatidan ham farqlanib turadi.

Kalit so'zlar: muloqot, fonemalar, mantiq urg'usi, murojaat, nutqiy birlik, leksik birlik, neologizm, leksema, leksik vosita

O'zbek tilida ayollar nutqida unli fonemalarni cho'zib talaffuz qilish (k-a-a-a-tta, uz-o-o-q, bal-a-a-a-nd), undosh fonemalarni ikkilantirish (ma-z-z-za, esh-sh-shak, bash-sh-shara) kabi fonetik hodisalar ko'p uchrasa, erkaklar nutqida bunday holat ancha kam kuzatiladi. Ayollarda mantiq urg'usi juda faol qo'llanadi, pauza esa erkaklar nutqiga nisbatan juda qisqa bo'ladi. Ayollar va erkaklar nutqida qo'llanuvchi leksemalar ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Tildagi yangilanish jarayonlari ayollarga nisbatan erkaklar tomonidan tez qabul qilinib, ilmiy va kasb-hunarga oid yangi leksemalar erkaklar nutqida ko'proq va faolroq. Shuningdek, ayollar kundalik turmushda neologizmlardan unumli foydalangan holda, rasmiy muloqotda undan qochishga harakat qilishadi. Ayol kishi tabiatan nafosat sohibalari bo'lganligi sababli, suhbat jarayonida ham jozibador va bo'yoqdor leksemalarni, shaxsiy munosabat ifodalovchi so'zlarni, ijobiy bo'yoqdor so'zlarni ko'proq qo'llaydi. Suhbat predmeti biroz bo'rttirilgan holda bo'ladi. Emotsional holatlar: hayratlanish, sevinish, qo'rqish, nafratlanish, xafa bo'lish kabi ruhiy-fiziologik jarayonlarni ularda kuzatishimiz mumkin. O'zbek tilida ayollar va erkaklar nutqi sintaktik jihatdan ham tahlil qilinadi.¹

Ayollar suhbatdoshining fikriga qo'shilish yoki qo'shilmasligiga va shaxsiy munosabat ifodalashda suhbatdoshini xafa qilib qo'ymaslikka, iloji boricha uning ko'ngliga yoqadigan tarzda murojaat qilishga harakat qilishadi. Masalan, keyinroq borsak bo'lmaydimi, keyinroq borsak bo'lar ekan, keyinroq boraylik, keyinroq bora qolaylik, keyinroq bora qolaylik, maylimi?, keyinroq borsak nima deysiz?kabi.

Erkaklar esa bu holatda keyinroq boramiz, keyinroq borsak bo'ladi, keyinroq ham borsak bo'ladi, keyinroq borsak ham bo'laveradi ifoda shakllaridan foydalanishadi. Ayollar va erkaklar muloqot madaniyati o'ziga xos xususiyatga ega. Ular nutqining farqli xususiyatlari borasida tilshunoslikda bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ayrim xalqlarda ayollar nutqi alohida

¹ Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Москва – Ленинград: Наука, 1964. – 104 с.

tadqiqot sifatida maydonga kelgan. Bunday farqlanish muhim ahamiyat kasb etib, muloqot madaniyatida muhim o`rin tutadi. O`zbek tilshunosligida keyingi yillardagi tadqiqotlarda oz bo`lsa-da, bu haqda yoritib o`tilgan. Jumladan, S.Mo`minov, Sh. Iskandarovlarning ilmiy tadqiqotlarida buni ko`rish mumkin.

Neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo`lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz. Insonni tashqi ko`rinishi orqali jinsda farqlovchi bir qator nutqiy birliklar, formulalar mavjud. Muhim ahamiyatga ega bo`lgan gender stereotiplar tizimiga qahramonning nutqi, ismi, laqabi yoki shaxsini ifodalovchi belgilar kiradi. Ammo bevosita ismini o`qimasdan yoki bilmasdan ham qahramonning ayol yoki erkak ekanligini anglatuvchi tashqi belgilar mavjudligi ma`lum. Bunday tashqi belgilarga yuz tuzilishi, ifodasi, qad-qomat, tana a`zolari tuzilishi, ovoz va kiyim-kechak kabi omillarni kiritish mumkin. Erkak kishiga xoslikni bildiruvchi asosiy tashqi belgi-xususiyatlarga gavdaning ayolnikiga nisbatan yirik bo`lishi, yelkalarning keng bo`lishi, oyoq-qo`lning baquvvat va uzun bo`lishi, yuz tuzilishi ayolnikidan tubdan farq qilishi, asosan, soqol-mo`ylovning mavjudligidir. Bundan tashqari, faqat erkaklargagina xos bo`lgan xarakter xususiyati hamda muayyan xatti-harakatlar erkaklikning bosh va muhim ifodasi sifatida adib tomonidan qahramonlar tasvirida qo`llaniladi. Ana shu o`ziga xosliklar erkaklarga xos bo`lgan gender stereotiplarlarni tashkil qiladi.²

Ayol obrazini tasvirlashda nozik va sarvqomat, jozibador va latofatli, qosh-ko`zlarida erkakni sehrlab qo'yishga qodir kuch yoki jodusi bor, g'uncha dudog' va qirmizi yanoq, mayin va shirali ovoz sohibasi degan go'zalta'riflardan foydalanadi. Ana shu belgi va ta'riflar bevosita ayollarga xos bo`lgan gender stereotiplarni shakllantiradi. O'zbek tilining boy imkoniyatlari insonga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan shaxslarni turli nomlar bilan atash uchun keng ko'lamli manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday nomlarda maskulinlik va feminlik belgilari yaqqol namoyon bo'ladi. Erkak kishiga nisbatan qo'llanuvchi nomlar orasida ota semasini ifodalovchi leksik birliklar, ayniqsa, alohida e'tirof etiladi. O'zbek oilasida, odatda, ayol o'z eriga ismi orqali juda kam hollarda murojaat qiladi. Boisi, ayolning o'z eriga bo`lgan cheksiz hurmati, qadrlashi, shu bilan birga faqat sharq ayollarigagina xos bo`lgan nafaqat o'z turmush o'rtog'iga, balki oilaning boshqa a'zolariga ham andisha, xijolat yoki uyalish kabi tuyg'ularning ustunligidandir. Shu sababli xotin o'z eriga odam, bu kishi, aka (ismiga qo'shib), begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini qo'llaydi. Odam, bu kishi, aka kabi leksik murojaatlarni, odatda, suhbatdoshlar davrasida ishlatib, begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini o'zaro suhbatda, faqat er-xotin o'rtasidagina qo'llaydi. Ayol semasini ifodalovchi leksik birliklar bilan birga qo'llanuvchi sifatlovchilarni kuzatar ekanmiz, bu birliklarda murojaat etilayotgan ayolga nisbatan so'zlovchining munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, yostiqdosh, rafiq, xotin, jonon kabi lug'aviy birliklarda ayolga bo`lgan munosabat jufti halolidan tortib, boshqacha mazmundagi murojaatni ham ko'rishimiz mumkin. Ayolga otasi ismini qo'shib aytish yoki xo'jayin deb murojaat qilish uning oiladagi mavqeyi birmuncha yuqoriligini, shuningdek, hurmatga sazovorligini bildiradi.³

² Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. — Тошкент, 2007. — 154 б.

³ Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря. Коннотации как часть прагматики слова // Ю.Д. Апресян. Избранные труды в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. — Москва: Языки русской культуры, 1995. — 768 с.

Nutqda uchraydigan shunday ibora va soʻzlar borki, ular faqat ayollar nutqiga xos yoki aksincha ayrim birliklar erkaklar nutqiga xoslangan. Masalan, erkaklar va ayollar tomonidan qoʻllanuvchi iboralar bir-biridan tubdan farqlanadi. Oʻzbek tilida shunday iboralar borki, ular faqat erkaklar nutqidagina qoʻllaniladi. Jumladan, “Burnini yerga ishqamoq”, “Dabdalasini chiqarmoq”, “Jigʻini ezib qoʻymoq”, “Abjagʻini chiqarmoq”, “Yulduzni benarvon uradigan” kabi koʻplab iboralar asosan erkaklar nutqida qoʻllanishi bilan oʻziga xoslik kasb etadi. Xotinqizlar nutqiga esa koʻproq “aylanay”, “oʻrgulay”, “qoqindiq”, “girgitton boʻlay” singari soʻz va iboralar xos boʻlib, ular turli nutqiy vaziyatlarda ijobiy maʼno nozikliklarini ifodalaovchi leksik vositalar hisoblanadi.

References:

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Москва – Ленинград: Наука, 1964. – 104 с.
2. Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 154 б.
3. Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря. Коннотации как часть прагматики слова // Ю.Д. Апресян. Избранные труды в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 768 с.
4. Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд: 1993. – 22 б.
5. Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантикконнатив тадқиқи: Филол.фан.номз.... дисс. –Тошкент, 2008. – 154 б.